

Володимир СКЛОКІН (*Харків*)

**Соціальні перетворення в містах
Слобідської України (80-90-ті рр. XVIII ст.)**

Інтеграційні та модернізаційні перетворення, що здійснювались урядом Катерини II в Слобідській Україні у 60–90-ті рр. XVIII ст. радикальним чином вплинули на соціальну структуру населення регіону. Ключовою подією першого етапу цих перетворень стало скасування козацького стану у 1765 році й утворення з колишніх козаків-компанійців і підпомічників соціальної категорії військових обивателів, а також виокремлення колишньої козацької старшини та її інтеграція до загальноімперського дворянства. У 70–90-ті рр. XVIII ст. соціальні перетворення в регіоні відбувались у двох основних напрямках: з одного боку – це поступове обмеження прав підданих селян, а з іншого – модифікація соціальної структури населення міст, спричинена реформами в адміністративній сфері та військовими потребами петербурзького уряду.

Соціальні перетворення в містах Слобідської України у 80–90-ті рр. XVIII ст. розглядались у працях Д. І. Багалія та Д. П. Міллера¹, С. А. Черкасової², О. І. Гуржія³, В. Л. Маслійчука та А. Ф. Парамонова⁴, втім, варто відзначити, що як загальний характер, так й окремі аспекти цих перетворень залишаються висвітленими досить слабо. Подальшого дослідження потребують, зокрема, такі проблеми, як джерела формування купецтва та міщанства в регіоні, масштаби міграції сільського населення до міст, роль слобідської губерньської влади в організації процесу формування купецтва та міщанства, взаємодіно-

сини новоутворених органів міського самоврядування з корпоративними організаціями інших категорій населення, зарахування слобідських міщан до Катеринославського козацького війська тощо.

Мета цієї статті – простежити основні напрямки соціальних перетворень в містах Слобідської України у 80–90-х рр. XVIII ст. Основна увага буде приділена процесам соціальної мобільності, зокрема формуванню у регіоні соціальних категорій купецтва та міщанства.

Соціальні перетворення 80–90-х рр. XVIII ст., зокрема й утворення соціальних категорій купецтва та міщанства, стали опосередкованим наслідком інституціональної інтеграції Слобідської України до складу імперії. У 1775 р. Катерина II розпочала масштабну адміністративну реформу, метою якої було створити ефективну систему місцевого управління, яка б дозволила державі контролювати найбільш важливі сфери суспільного життя. Основні положення реформи були підсумовані в документі “Учреждения для управления губерний Всероссийской империи”, підписаному Катериною II 7 листопада 1775 р.⁵. Дія “Учреждений” була поширена на Слобідську Україну у 1780 р. Відповідно, замість Слобідсько-Української губернії, що складалась з п’яти провінцій, було утворене Харківське намісництво, яке поділялось на п’ятнадцять повітів. Реформа також передбачала утворення низки нових адміністративних та судових установ. Для нашої теми важливо відзначити, насамперед, створення губернського та міських магістратів, яким в адміністративному та судовому відношенні мали підпорядковуватись дві категорії міського населення – купецтво та міщанство.

Магістрати, як й інші адміністративні установи Харківського намісництва, були відкриті восени 1780 року. Однак, відразу по відкриттю перед губернським магістратом постала проблема відсутності в Слобідській Україні купецтва та міщанства. Відповідно, губернським магістратом був розроблений спеціальний проект, який передбачав формування купецтва і міщанства насамперед з військових обивателів, які були найчисленнішою категорією міського населення в регіоні⁶. Щоб заохотити військо-

вих обивателів до вступу до купецтва та міщанства, було вирішено, що обивателі і після переходу до нового стану мають зберегти всі попередні привілеї, а ті, що записувались до міщанства, мали продовжувати сплачувати подушний податок як обивателі – тобто 95 коп. на рік, тоді як міщани сплачували 1 крб. 20 коп. Харківське намісницьке правління схвалило цей проект губернського магістрату, але окремо зазначалось, що магістрати не повинні змушувати військових обивателів вступати до купецтва і міщанства, а мають лише переконувати їх у корисності цього кроку. Було вирішено також записувати до слобідського купецтва та міщанства мешканців міст внутрішніх губерній імперії, причому перевага мала надаватися тим, хто вже мав нерухомість або займався торгівлею в Харківському намісництві⁷.

Запис до купецтва та міщанства розпочався наприкінці 1780 р. Найбільш активно він проходив у Харкові, що можна пояснити тим, що там були зосереджені всі центральні адміністративні установи, зокрема губернський магістрат і намісницьке правління. За даними на кінець 1781 р. в Харкові до купецтва записались 14 осіб чоловічої статі (з них 8 осіб – купці та міщани з внутрішніх російських губерній, 3 – з військових обивателів та 3 – з економічних селян), а до міщанства – 2862 особи – усі з харківських військових обивателів⁸. Щодо 14 інших міст намісництва маємо лише узагальнюючі дані: до купецтва там записалось 276, а до міщанства – 3524 особи чоловічої статі⁹. Таким чином, наприкінці 1781 р. в містах Харківського намісництва проживало вже 290 купців і 6386 міщан, що становило приблизно 15% від усього міського населення.

Масовий запис військових обивателів до купецтва та міщанства фіксується лише наприкінці 1780 й у 1781 рр., проте вже у 1782 р. переходи до міщанства практично припиняються, а чисельність купецтва хоча й продовжує зростати, але насамперед за рахунок вихідців із міст внутрішніх російських губерній. Причому спостерігається і зворотній процес – військові обивателі, які перейшли до міщанства і купецтва, знову записуються до обивателів.

Наведемо деякі статистичні дані, що ілюструють цю тенденцію. Так, якщо наприкінці 1781 р. в намісництві нараховувалось

290 купців і 6386 міщан, то наприкінці наступного, 1782 р., купців було 469, а міщан – 3346¹⁰. Таким чином, чисельність купців зростає приблизно на 170 осіб, натомість майже у два рази зменшується чисельність міщан. Це зменшення відбулось за рахунок переходу міщан до військових обивателів, а також до категорії цехових ремісників, які, на відміну від купецтва та міщанства, не підпорядковувалися магістратам. За цими ж даними кінця 1782 р. у містах Харківського намісництва проживало 4425 осіб чоловічої статі цехових ремісників¹¹.

Можна виокремити принаймні три основні причини того, що військові обивателі почали виписуватись з купецтва та міщанства. По-перше, це те, що запис до купецтва і міщанства відбувався під тиском магістратів, і конфлікти з бургомістрами та ратманами, які найчастіше були вихідцями з купецтва міст внутрішніх російських губерній або представниками колишньої старшини, тривали і надалі. Як приклад можна навести ситуацію у м. Охтирка, де з травня по вересень 1782 р. тривав конфлікт між міським головою Іваном Дзюбою і двадцятьма обивателями з одного боку і міським магістратом – з іншого. І. Дзюба та обивателі, які у 1781 р. записались до купецтва й міщанства, тепер знову хотіли перейти до стану військових обивателів, пояснюючи це тим, що запис відбувся через погрози бургомістрові ратманів заборонити обивателям торгівлю та винокуріння в межах міста¹². Обивателі також посилались на те, що внаслідок великої пожежі, яка нещодавно сталась в Охтирці, вони втратили значну частину майна й тому не можуть сплачувати податки як купці та міщани. Службовці магістрату, у свою чергу, звинувачували в усьому міського голову І. Дзюбу, який нібито переконував обивателів, що якщо вони залишаться у купецтві та міщанстві, то втратять власні займанщинні землі поза межами міста¹³. Ця суперечка була вирішена Харківським намісницьким правлінням, яке своїм рішенням дозволило І. Дзюбі та обивателям виписатись з купецтва та міщанства¹⁴.

Іншою важливою причиною того, що військові обивателі почали виписуватись з купецтва та міщанства стало те, що Сенат не схвалив рішення Харківського губернського магістрата і

Харківського намісницького правління, що дозволяло військовим обивателям, які переходили до міщанства, платити подушний податок у попередньому розмірі (тобто 95 коп. для тих, хто користується правом вільного винокуріння, й 85 коп. – для позбавлених цього права), а не 1 крб. 20 коп., як мали платити міщани. Причому, менший податок, ніж це було передбачено законом, платили часто й обивателі, які записались до купецтва. Відповідно, 7 листопада 1782 р. з'явився указ Сенату, в якому зазначалось, що згідно відомостей про зібрані податки Харківського намісницького правління, податки у тих розмірах, які передбачено законами, платять лише купці і міщани Чугуєва, яких нараховувалось 272 особи чоловічої статі і які всі були росіянами¹⁵. В усіх інших містах намісництва купецтво і міщанство, що складалось з вихідців з військових обивателів, платило податки нижчі, ніж це було передбачено законом. Сенат не зважив на аргументацію Харківського намісницького правління, яке пояснювало, що було б несправедливо брати з купців та міщан, які були вихідцями з військових обивателів, податки вищі, оскільки вони як обивателі вже користуються усіма привілеями на вільну торгівлю та промислову діяльність, якими у внутрішніх російських губерніях користуються лише купці та міщани. Виходячи з міркувань необхідності збільшення державних прибутків, Сенат наказав Харківському намісницькому правлінню збирати з усіх купців та міщан без винятку податки у тих розмірах, що передбачені загальнодержавними законами¹⁶.

Можна припустити, що саме цей указ спричинився до різкого зменшення чисельності міщан у регіоні наприкінці 1782 р. Це рішення позначилось також і на долі тих військових обивателів, які записались до купецтва. Від початку 1783 р. військові обивателі, які не бажали сплачувати підвищені податки, мали виписатись з купецтва та міщанства та повернутися до свого попереднього стану. Досить показовим у цьому відношенні є випадок військового обивателя слободи Сінна Богодухівського повіту Семена Ольховського, який у 1782 році разом з сімома братами записався до купецтва, оголосивши мінімальний капітал у 500 крб.¹⁷. Розмір податку, який сплачував С. Ольховський,

становив, таким чином, 5 крб. на рік. Проте, як військові обивателі, С. Ольховський з братами мали б сплачувати 7 крб. 60 коп. на рік. Відповідно, Богодухівський міський магістрат запропонував С. Ольховському збільшити суму оголошеного капіталу. С. Ольховський відмовився збільшувати оголошений капітал і подав прохання про переведення його з братами до стану військових обивателів, що й було зроблено¹⁸.

Зазначимо, що Сенат, проаналізувавши більш докладно ситуацію в Слобідській Україні, вирішив підвищити розмір податку для військових обивателів. Указом Катерини II від 3 травня 1783 р. розмір податку для військових обивателів, які користувались правом вільного винокуріння, підвищувався з 95 коп. до 1 крб. 20 коп.¹⁹. Обивателі, які не користувались вільним винокурінням, мали сплачувати не 85 коп., як раніше, а – 1 крб. на рік²⁰. Таким чином, військові обивателі (які користувались вільним винокурінням) відтепер мали сплачувати податок у тому ж розмірі, що й міщани та цехові ремісники.

Виписуватись з міщанства військових обивателів змушувало також те, що слобідські міщани зобов'язувались до виконання деяких натуральних повинностей, які традиційно покладались на посадських та міщан міст внутрішніх російських губерній. Мається на увазі насамперед організація збереження та торгівля товарами, на продаж яких існувала державна монополія. Як приклад можна навести ситуацію з богодухівським міщанином Іваном Бабенком, який 12 березня 1782 р. подав прохання до харківського губернатора Норова, в якому стверджував, що до міщанства він був записаний службовцями Богодухівського міського магістрата без його згоди, і тому він просить знову зарахувати його до стану військових обивателів²¹. Втім, більш переконливим виглядає пояснення поведінки І. Бабенка, яке дав на запит губернатора Богодухівський міський магістрат. Службовці магістрату стверджували, що І. Бабенко записався до міщанства за власним бажанням, а те, що він тепер знову хоче повернутись до стану військових обивателів, пов'язано з тим, що І. Бабенко і ще кілька богодухівських міщан були обрані “целовальниками” з продажу

казенної солі у м. Хотимизьку. Саме бажання ухилитись від виконання цієї повинності, на думку службовців магістрату, змусило І. Бабенка просити про переведення до військових обивателів²². Чим завершилась ця справа, наразі невідомо.

Таким чином, через низку причин процес формування слобідського купецтва та міщанства у 1782–1784 рр. значно уповільнився. Втім, у ці роки продовжується запис до купецтва найбільших слобідських міст купців і міщан – вихідців з внутрішніх російських губерній, а також росіян-однодворців, які проживали у Харківському намісництві та Воронежській губернії. На 1785 р. маємо такі узагальнюючі дані, що стосуються всього Харківського намісництва: купців нараховувалось 492 особи, міщан – 3841 і цехових – 4924 особи чоловічої статі²³. Разом 9257 осіб чоловічої статі, що становило приблизно 17% від усього міського населення.

Важливий вплив на соціальні процеси в слобідських містах мала Жалувана грамота містам Російської імперії, видана Катериною II 21 квітня 1785 р. Грамота визначала нові принципи організації системи міського самоврядування, а також більш чітко окреслювала соціальну структуру населення міст. Одночасно Катерина II надала також Жалувану грамоту дворянству. Впливова історіографічна традиція, початок якої можна виводити від юридичної школи в російській історіографії XIX ст., і яка має своїх прибічників і сьогодні, пов'язує з появою цих грамот завершення формування (або в іншому варіанті – створення згори владою) станової системи в Російській імперії, зокрема й стану міського населення²⁴. Проте, на нашу думку, більш переконливою є точка зору Грегори Фріза, який вважає, що Катерина II не мала на меті створювати станову систему²⁵. Мета імператриці та представників її найближчого оточення полягала не у створенні окремого стану міського населення, а у чіткому визначенні складу, правового становища та принципів оподаткування кількох окремих категорій міського населення. Цим категоріям були надані основи корпоративної організації, а також визначені принципи їхнього підпорядкування окремим адміністративним установам²⁶. Остаточна мета реформи, у відповідності з ідеями

добре-впорядкованої поліцейської держави, полягала у створенні правових та інституціональних механізмів, які б забезпечували ефективний державний контроль над усіма основними сферами життя населення²⁷.

Жалувана грамота містам виокремлювала шість основних категорій міського населення²⁸:

- “справжні міські обивателі” – під якими розумілись усі, хто мають будинок або землю в межах міста;
- купецтво;
- цехові ремісники;
- “гості з інших міст та країн” – тобто представники купецтва інших міст Російської імперії, а також іноземні підприємці, які мали торгівлю або промислові підприємства у даному місті.
- “видатні громадяни” (именитые граждане) – до яких зараховували випускників університетів і членів Академії наук, торговців і підприємців, які мали капітал більше 50 тис. крб., банкірів та гуртових торговців, художників, композиторів, скульпторів та архітекторів, а також людей, які двічі з відзнакою займали виборні міські посади;
- “посадські” – до яких відносили усіх мешканців міста, які не потрапили до попередніх п’яти категорій.

Усі мешканці міста мали бути записані у так звану “міську обивательську книгу” та зараховані до однієї з зазначених вище шести категорій²⁹. Усі записані до “міської обивательської книги” становили “общество градское”, яке отримувало статус юридичної особи³⁰. “Общество градское” мало обирати “загальну міську думу”. Виконавчим органом “загальної міської думи” була так звана “шестигласна дума”, яка формувалась з членів “загальної думи”³¹.

Складання “міських обивательських книг”, а також створення “загальних” і “шестигласних” дум та ремісничих цехів, нові принципи організації та діяльності яких були детально прописані в Жалуваній грамоті, розтягнулось у містах Харківського намісництва фактично на 3,5 роки. Попри те, що розпорядження про необхідність складання “міських обивательських книг” були дані губернатором восени 1785 р., навіть на початку 1887 р.

жодної книги ще не було складено³². Причому ініціативи у цій справі не виявляла жодна з категорій міського населення. Причини пасивного ставлення слобідського населення до реформаторських ініціатив петербурзького уряду потребують більш глибокого дослідження. Наразі можемо зазначити, що представники дворянства не бажали записуватися до “міських обивательських книг” і брати участь у діяльності міського самоврядування, посилаючись на те, що вони вже записані до дворянських книг і що вони мають власні корпоративні організації – дворянські зібрання. Представники купецтва, міщанства, військових обивателів і цехових часто не бажали записуватися до “обивательських книг”, оскільки здійснення цієї процедури передбачало грошовий внесок до міської казни³³. Військові обивателі, а також і цехові ремісники, мали до того ж власні органи самоврядування.

Процес складання “міських обивательських книг” і створення установ, передбачених Жалуваною грамотою містам, активізувався лише на початку 1787 р., коли стало відомо, що у цьому році Катерина II під час своєї подорожі до Криму буде проїздити через Харківське намісництво й зробить зупинку в Харкові. Відповідно, харківський губернатор Чертков мав звітувати перед імператрицею, як працюють задумані нею установи. Від початку 1787 р. Харківське намісницьке правління та губернський магістрат починають докладати максимальних зусиль, щоби якомога швидше створити думи й ремісничі цехи³⁴. Протягом літа-осені 1787 р. були складені “міські обивательські книги”, а також відкриті думи та цехи у 9 містах намісництва: Богодухові, Недригайлові, Ізюмі, Лебедині, Миропіллі, Валках, Золочеві, Сумах і Харкові³⁵. У 1788 р. думи та цехи були відкриті також в Охтирці, Білопіллі й Чугуєві³⁶. У трьох містах: Хотмизьку, Краснокутську та Вовчанську, основну частину населення яких становили військові обивателі, які відмовлялись вступати до купецтва, міщанства та цехових, а часто відмовлялись також записуватися до “міських обивательських книг”, думи так і не були утворені³⁷.

Зазначимо, що складання “міських обивательських книг” і відкриття дум та цехів у 1787–1788 рр. супроводжувалось відвертим тиском магістратів на мешканців міст, насамперед на

військових обивателів. Шляхом тиску міського магістрату на обивателів робилась спроба утворити ремісничі цехи, зокрема, у м. Валки. У березні 1787 р. Валківський міський магістрат повідомляв губернському магістрату, що відкрити у Валках ремісничі цехи не вдається, оскільки ремеслом у місті займаються лише військові обивателі, які не бажають записуватись до цехів³⁸. Губернський магістрат, у свою чергу, наказав Валківському магістрату записувати обивателів до цехів, а у разі їхньої відмови – заборонити їм займатись ремеслом³⁹.

Участь у роботі дум у тих містах, в яких вони були утворені, брали купці, міщани, цехові ремісники, а також військові обивателі та службовці місцевих губернських установ, проте у найбільших містах регіону, зокрема у Харкові та Сумах, практично всі основні посади контролювали представники купецтва та міщанства⁴⁰. Варто відзначити, що одним з основних напрямків діяльності новоутворених органів міського самоврядування стали намагання заборонити торгівлю у межах міста для представників дворянства, духовенства та військових обивателів або, принаймні, змусити їх платити спеціальні податки на користь міста. Ці намагання (у 1790-х рр. у більшості випадків безрезультатні) призводили до численних конфліктів між міськими думами (представленими насамперед купцями та міщанами) з одного боку та військовими обивателями, дворянством та духовенством – з іншого⁴¹. Зазначені конфлікти були спричинені суперечливістю російського законодавства, в якому не були чітко прописані правила здійснення торгівельної та промислової діяльності, і загалом подібні конфлікти відбувалися також і в багатьох містах внутрішніх російських губерній, проте у Слобідській Україні ситуація ускладнювалася через наявність привілеїв колишньої козацької старшини та військових обивателів, які у багатьох випадках прямо суперечили нормам загальноімперського законодавства.

Робота новоутворених органів міського самоврядування була практично повністю паралізована у 1790 р. через зарахування слобідських міщан до складу Катеринославського козацького війська. На початку 1787 р. розпочалась чергова російсько-турецька війна. У зв'язку з початком війни указом Катерини II від 3 липня

1787 р. було утворене Катеринославське (або “Новодонське”) козацьке військо⁴². Основу війська склали однодворці, які проживали у Катеринославській губернії, у населених пунктах, розташованих вздовж Української укріпленої лінії. Гетьманом війська був призначений фаворит імператриці, генерал-фельдмаршал Г. О. Потьомкін. На початку 1788 р. Катеринославське козацьке військо було поповнене за рахунок старовірів, а також міщан та цехових Катеринославської губернії⁴³. У тому ж 1788 р. до складу війська за власним бажанням було зараховано близько 4 тис. однодворців і 8 тис. військових обивателів Чугуївського повіту Харківського намісництва⁴⁴. Проте, на думку Г. О. Потьомкіна, Катеринославське козацьке військо потребувало подальшого посилення. Відповідно, 15 квітня 1790 р. Г. О. Потьомкін наказує харківському губернатору Пашкову зарахувати усіх міщан Харківського намісництва до складу Катеринославського війська⁴⁵. Щоправда, міщанам дозволялось перейти до купецтва і таким чином уникнути запису до війська.

Наприкінці травня – на початку червня 1790 р. міщани Недригайлова та Краснокутська були перетворені на козаків⁴⁶. Аналогічні процеси відбувались і в інших містах намісництва, проте у більшості міст частина міщан скористалась можливістю записатися до купецтва. Зокрема, у Білопіллі до купецтва записалось 74 міщанина⁴⁷, у Сумах – 68 осіб⁴⁸, в Чугуєві – 50⁴⁹, Ізюмі – 16⁵⁰ тощо. Загалом у 1790 р. до складу Катеринославського козацького війська було зараховано близько 2,5 тис. слобідських міщан⁵¹. Як вже зазначалось, внаслідок цього робота міських дум, а також і міських магістратів у більшості міст Харківського намісництва була практично повністю паралізована, оскільки значна частина гласних дум та бургомістрів і ратманів магістратів була перетворена на козаків. У більшості міст регіону робота міських дум і магістратів була відновлена лише наприкінці 1790 р.⁵², а у деяких містах, зокрема, у Валках – навіть у 1791 р.⁵³.

Катеринославське козацьке військо було розформовано у 1796 р., і лише тоді козаки отримали можливість записатись знову до міщанства або до іншої соціальної категорії. Зарахування слобідських міщан до складу Катеринославського війська досить

добре ілюструє відсутність у Катерини II та її оточення продуманої й послідовної політики щодо торгівельно-ремісничого населення міст, зокрема, політики, спрямованої на створення окремого стану міського населення. Сама Катерина II знаходилась під значним впливом ідей фізіократів і пріоритетним вважала саме розвиток сільського господарства, що досить добре відображено у багатьох законодавчих актах, підготовлених за безпосередньої участі імператриці⁵⁴. Ситуація з формуванням Катеринославського козацького війська ілюструє також специфіку ставлення до права імперської влади, коли права, надані Катериною II як непорушні, та як такі, що є фундаментальною основою соціального ладу, під впливом поточних військових потреб та геополітичних інтересів були відкинуті, причому з порушенням існуючих на той час юридичних процедур⁵⁵.

На відміну від міщанства, чисельність купецтва у містах регіону наприкінці 80-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. продовжувала зростати, причому, як і раніше, насамперед за рахунок вихідців з внутрішніх російських губерній. За даними 1796 р. у Харківському намісництві проживало: купців – 854 особи чоловічої статі, міщан – 319, цехових – 5360⁵⁶. Разом – 6533 особи чоловічої статі, що становило приблизно 11% від усього міського населення. Найбільше купців було у Харкові – 353 особи чоловічої статі та у Сумах – 131⁵⁷. Це пояснюється насамперед тим, що ці міста привертали до себе увагу підприємців-росіян як важливі центри транзитної торгівлі між внутрішніми російськими губерніями, Гетьманщиною, Військом Донським та Новоросією.

Підсумовуючи, зазначимо, що соціальні перетворення, що відбувались у слобідських містах у 80–90-ті рр. XVIII ст., були спричинені насамперед інституціональною інтеграцією регіону до складу Російської імперії, а також військовими потребами та геополітичними інтересами петербурзького уряду. Найважливіше значення мало формування соціальних категорій купецтва та міщанства, котре стало одним з наслідків поширення на Слобідську Україну дії Губернської реформи 1775 р. Формування купецтва та міщанства не було наперед сплановане ані петербурзьким урядом, ані слобідською губернською владою, і, відпо-

відно, відбувалося вкрай суперечливо та супроводжувалося численними конфліктними ситуаціями. З іншого боку, утворення в регіоні категорій купецтва та міщанства відкрило формальні можливості для переселення у слобідські міста представників російського та інших етносів, що стало важливим чинником для поживлення урбанізаційних процесів.

Загальним наслідком перетворень 80-90-х рр. XVIII ст. стало насамперед посилення фрагментованості суспільства та різке зростання кількості соціальних конфліктів. У даному разі видається перспективним застосувати до Слобідської України останніх десятиріч XVIII ст. концепцію “суспільства залишкових верств” (sedimentary society), розроблену Альфредом Ріббером. На думку А. Ріббера, найбільш характерною рисою суспільства Російської імперії XVIII – початку XX ст. була значна фрагментованість або атомізованість, що проявлялося в існуванні великої кількості окремих соціальних груп та субкультур дуже слабо пов’язаних між собою⁵⁸. Саме ця фрагментованість стала причиною того, що в імперії Романових так і не сформувалися повноцінні стани, а згодом і класи, і не розвинулося громадянське суспільство. Така ситуація була викликана значною мірою тим, що російські монархи, починаючи від Петра I, активно втручались у процес формування соціальних груп і намагалися спрямувати його у потрібному державі напрямку. Проте, намагаючися запровадити нову систему соціальної стратифікації, вони зазвичай частково зберігали соціальні умови та структури, що існували перед тим. У результаті формувалось складне ієрархічне суспільство, яке складалось з елементів хронологічно різних соціальних систем⁵⁹. Катерина II, прагнучи створити корпоративне міське суспільство, котре б засновувалося на нових принципах соціальної стратифікації, зберегла, однак, важливі елементи системи “служилих станів” Петра I, наприклад, соціальну категорію “посадських”. У Слобідській Україні нові елементи загальноімперської соціальної системи (купецтво, міщанство тощо) накладалися на відмінне правове поле та окремі елементи попередньої соціальної системи (військові обивателі та колишня козацька старшина), що створювало передумови для виникнення числен-

них суперечностей та конфліктів, про які йшлося вище. Таким чином, одним з наслідків скасування автономії слобідських полків у 1765 р. і реформаторської діяльності петербурзького уряду у наступні десятиріччя стало формування у Слобідській Україні суспільства, в якому співіснували елементи різних соціальних систем, і для якого характерними були значна фрагментованість та високий рівень соціальної напруги. Соціальні реформи 60–80-х рр. XVIII ст. мали довготривалі наслідки, і зазначені тенденції залишалися визначальними для розвитку слобідського суспільства також у перші десятиріччя XIX ст.

¹ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). – Харьков, 1905. – Т. 1. – С. 67–77, 109–137.

² Черкасова С. А. Особливості формування міщанського та купецького станів Слобідської України в II пол. XVII–XVIII ст. // Вісник Харківського університету – № 442. Історія України – 1996. – Вип. 3. – С. 9–13.

³ Гуржій О. І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 3–21.

⁴ Антонов А. Л., Маслійчук В. Л., Пармонов А. Ф. История харьковского городского самоуправления 1654–1917. – Харьков, 2004. – С. 57–59, 61–82.

⁵ Детальний аналіз положень “Учреждений” 1775 р. див. у виданні: Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой – М., 2002. – С. 447–463.

⁶ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... – Т. 1. – С. 68.

⁷ Там само. – С. 68.

⁸ Там само. – С. 69.

⁹ Там само.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 7.

¹¹ Там само.

¹² ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 27–30.

¹³ Там само. – Арк. 1–3.

¹⁴ Там само. – Арк. 33–37.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. 21. – С. 735.

¹⁶ Там само. – С. 736.

¹⁷ ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 137.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 21. – С. 909.

²⁰ Там само.

²¹ ЦДІАУК – Ф. 1709. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 2.

²² Там само. – Арк. 3.

²³ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. // Упоряд. В. О. Пірко та О. І. Гуржій. – К., 1991. – С. 70.

²⁴ Цей підхід представлений зокрема, у дослідженнях Бориса Міронова та Майї Лавринович: Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII–нач. XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства – Санкт-Петербург, 1999. – Т. 1. – С. 77–147; Лавринович М. Создание социальных основ империи в XVIII веке: законодательные практики в отношении городского населения России и их западноевропейские источники // *Ab Imperio*. – 2002. – № 3. – С. 117–136.

²⁵ Freeze G. The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History // *American Historical Review*. – 1986. – № 1. – P. 20.

²⁶ Freeze G. The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History... – P. 21–23; Raeff M. Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime. – New York, 1984. – PP. 97–99.

²⁷ Raeff M. Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime. – New York, 1984. – PP. 94–95.

²⁸ ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 22. – С. 363–364.

²⁹ Там само. – С. 363.

³⁰ Там само. – С. 361.

³¹ Там само. – С. 382–383.

³² ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 16, 51.

³³ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... – Т. 1. – С. 118.

³⁴ Там само. – С. 118–119.

³⁵ ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 117.

³⁶ Там само. – Арк. 130, 148, 151–152.

³⁷ Там само. – Арк. 118зв., 133, 153.

³⁸ Там само. – Арк. 3.

³⁹ Там само.

⁴⁰ ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 94–96, 130; Антонов А. Л., Маслійчук В. Л., Пармонов А. Ф. История харьковского городского самоуправления... – С. 81–82.

⁴¹ На прикладі Харкова подібні конфлікти аналізують Д. І. Багалій та Д. П. Міллер: Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... – Т. 1. – С. 74–77.

⁴² *Шиян Р.* Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. // Запорозька спадщина. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 7. – С. 36.

⁴³ Там само. – С. 38.

⁴⁴ ЦДІАУК – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1475. – Арк. 4.

⁴⁵ ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 276. – Арк. 1.

⁴⁶ Там само. – Арк. 7, 12.

⁴⁷ Там само. – Арк. 12а.

⁴⁸ Там само. – Арк. 22.

⁴⁹ Там само. – Арк. 14.

⁵⁰ Там само. – Арк. 20.

⁵¹ Описи Харківського намісництва... – С. 179–184.

⁵² ЦДІАУК – Ф. 1760. – Оп. 1. – Спр. 276. – Арк. 182.

⁵³ Там само.

⁵⁴ *Лавринович М.* Создание социальных основ империи в XVIII веке... – С. 126–129.

⁵⁵ Специфіка ставлення до права імперської влади у XVIII ст. аналізується у дослідженні Річарда Вортмана: Уортман Р. Властители и судии Развитие правового сознания в императорской России. – М., 2004. – С. 17–92.

⁵⁶ Описи Харківського намісництва... – С. 179–184.

⁵⁷ Там само. – С. 180.

⁵⁸ *Rieber A.* The Sedimentary Society // W. Clowes, S. Kassow, J. West (ed.) Between Tsar and People. Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia. – Princeton, 1991. – PP. 356–361.

⁵⁹ *Rieber A.* The Sedimentary Society... – PP. 361–362.